

Zafer Toprak: Seçkin Bir Tarihçi, Akademisyen ve Entelektüelin Ardından

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU*

Türk tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Zafer Toprak'ı geçtiğimiz haziran ayında çok erken ve beklenmedik bir şekilde kaybettik. Arkasında onlarca kitap, yüzlerce makale bıraktı; binlerce öğrenci yetiştirdi. Türkiye'de çok az sayıda akademisyen onun kadar üretken olabilmiştir. Tarihin hemen her konusuna derin bir merakı vardı. Disiplinlerarası yönü çok kuvvetliydi. Eserleri, Türkiye tarihini öğrenmek isteyen herkes için olmazsa olmaz bir kaynak niteliğindedir. Pek çok eseri kendi alanında klasikleşmiş çalışmalardır. Türkiye tarihçiliğinin birçok teması onun öncü olduğu çalışmalarda tarihçilerin gündemine gelmiştir dersek çok da abartmış olmayız.

Zafer Toprak mütevazı bir öğretmen ailesinin çocuğu olarak 1946 yılında dünyaya geldi. Ankara Siyasal'ın ardından Londra Üniversitesi'nde (LSE) yüksek lisans ve İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktorasını tamamladı. Doktora tez danışmanı kendisini de derinden etkileyen Tarık Zafer Tunaya'dır. 1977 yılından emekli olduğu 2014 yılına kadar Boğaziçi Üniversitesi'nin önce Tarih Bölümü'nde, daha sonra Atatürk Enstitüsü'nde dersler verdi. Özellikle Atatürk Enstitüsü'nün uluslararası çapta bir saygınlık kazanmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Emekli olduktan sonra Koç Üniversitesi Tarih Bölümü'ne geçti, bir süre de orada çalıştı. En üretken olduğu son on yılda önemli eserlere imza attı ve tam da en verimli olduğu bir dönemde maalesef aramızdan ayrıldı.

Zafer Bey'in tarihçiliğe katkılarına değinmeden önce şunu belirtmek gerekir ki kendisi aynı zamanda entelektüel birikimini kamusal fayda sağlanması için de kullanmayı çok önemseyen birisiydi. Her zaman eğitimde kamusal meseleleri dert edinmiş, Boğaziçi Üniversitesi'nin tüm öğrencilerine tarih bilinci aşılmasını kendisine adeta bir görev telakki etmişti. Özellikle 1990'lı yılların sonlarında, üniversitemizde mecburi ders olarak okutulan İnkılap Tarihi derslerine bu bağlamda özel önem hasretti. Ona göre önemli olan ideoloji telkin etmek değil, öğrencilerin ülkelerinin tarihsel mirasını öğrenebilmeleri, anlayabilmeleriydi. Bu misyonla hareket ederek, bizlerin de desteğiyle, Enstitü tarafından verilen bu ders bir Modern Türkiye Tarihi dersine dönüştürüldü ve ülkenin Tanzimat'tan günümüze sosyal tarihinin gençlere öğretilmesi amaçlandı. Bunda da son derece başarılı olduğunu kaydetmek gerekir, nitekim daha sonra Koç, Sabancı, Işık gibi pek çok üniversite benzer modelleri uygulamaya koydu.

Zafer Bey için Atatürk Enstitüsü özellikle yüksek lisans ve doktora çalışmaları açısından çok önemliydi. Enstitü'de Türkiye'nin modern tarihinin bütün yönlerinin çalışıl-

* Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü, mkaaraome@boun.edu.tr

masını önemserdi. Onlarca yüksek lisans ve doktora tezi yönetti; onun ve Enstitü'deki meslektaşlarının çabalarıyla bu kurumdan çok değerli hocalar ve entelektüeller yetişti. Mezunlarımız Türkiye'nin ve dünyanın seçkin üniversitelerinde önemli konumlara geldiler. Bugün ülkemizde olsun, yurtdışında olsun herhangi bir Türkiye tarihi konferansında ya da çalıştayında en az bir Enstitü mezunuyla karşılaşmamak neredeyse imkânsız gibidir.

O, Kemalist düşüncenin ülkemiz için önemli olduğuna inanan bir entelektüeldi. Ancak kendisinin yönetici olduğu Atatürk Enstitüsü'nde Kemalizm'i eleştiren tezlerin de yazılması gerektiğine inanırdı. Bu açıdan bizlere önemli bir miras bıraktığını not etmek gerekir. En çok dogmatizmden nefret ederdi. Kendisi gibi düşünsün düşünmesin, emek ürünü her entelektüel çalışmaya sonsuz saygısı vardı.

Zafer Bey, Avrupa'da 18. yüzyılda ortaya çıkan "Aydınlanma" geleneğine sıkı sıkı bağlıydı ve genç Cumhuriyet'i de bu gelenek içinde görürdü. O nedenle eşitlik, özgürlük, liyakat gibi kavramları çok önemserdi. Aslına bakılırsa bu anlamda aynı zamanda tipik bir 68'liydi. Gençliğinde sosyalizme, daha sonra Kemalizm'e duyduğu ilginin merkezinde sanıyorum bu Aydınlanmacı duruşun payı büyüktür. Nitekim ölümünden kısa bir süre önce bana "Biz galiba Tevfik Fikret'i biraz ihmal ettik" deyişinin altında da yine benzer bir bakış açısının izlerini görmek mümkündür. Fikret'in rasyonalizmi, bilime olan tutkusu ve sarsılmaz ahlaki duruşu onu bu bağlamda etkilemiş olsa gerek.

Onun için hiç durmadan öğrenmek, bulabildiği her kitabı, tarihsel belgeyi okumak adeta olmazsa olmazdı. Ben hayatımda onun kadar kitap okumayı seven, onun kadar kitaplarla haşır neşir bir insan görmedim. Satın aldığı istisnasız her kitabı naylon ile kaplar, onu kütüphanesinde olması gerektiği yere özenle yerleştirirdi. Kitaplara adeta aşığı. Nitekim kendisi Türkiye'nin belki de en geniş, en zengin bireysel kütüphanesini oluşturdu. Usanmadan, bıkmadan her zaman sahafları ziyaret eder, müzayedelere katılır, sürekli malzeme toplardı. Onun kütüphanesinin ülkemiz açısından son derece önemli bir bilgi kaynağı olduğunu söylersek pek de abartmış olmayız diye düşünüyorum.

Peki Zafer hocanın tarihçiliği hakkında ne söyleyebiliriz? Öncelikle şunu not etmekte fayda var: O tarihe "modernleşmeci" bir perspektiften bakardı. Kanımca bunda kendisinin sosyalist gelenekten gelmesinin, Aydınlanmacı olmasının ve hiç kuşkusuz dinmek bilmeyen iyimserliğinin rolü olsa gerek. Bu iyimserliğini Boğaziçi'nde son zamanlarda yaşanan dramatik ve olumsuz gelişmelere kadar da muhafaza etti.

Geniş bir tarihsel perspektiften bakardı, ona göre son iki yüz yılda Osmanlı ve Türkiye tarihi her şeyden önce bir "ilerlemenin" tarihiydi. Evet, eksikler, problemler vardı ancak Türkiye'de önemli dönüşümler olmuş, büyük atılımlara imza atılmıştı. Tarih zikzaklar çizse de büyük ölçüde doğrusal bir biçimde yol kat etmekteydi. Sosyal ve coğrafi mobilite büyüktü ve ülkemizin son yıllarda yaşadığı sancılar bu genel ilerleme bağlamında anlaşılabilir bir şeydi. Sanıyorum Aydınlanmacı geleneğin ondaki bu etkisi, son birkaç yılda gözle görülür bir şekilde azalmakla birlikte, hiçbir zaman kaybolmadı.

Zafer Bey'in bir önemli özelliği de tarihe kuramsal ve karşılaştırmalı bir perspektiften bakmasıydı. Çalıştığı her dönemin *Zeitgeist*'inin (zamanın ruhu) özelliklerini anlamaya büyük önem verir, başka ülke deneyimlerini her zaman inceler, bunları küresel ve mukayeseli bir bağlam içine oturtmaya çalışırdı. Türkiye tarihini sadece kendine özgü

özellikleri içinde barındıran bir evrimsel süreçten ziyade, genel dünya bağlamı içinde anlamaya özen gösterirdi. Bu nedenle de tarih yazımı literatürünü sürekli takip eder, Avrupa tarihiyle olsun, dünya tarihiyle olsun bağlantıların araştırılmasının çok kritik olduğunu düşünürdü. Bu konuda üzerinde biraz Eric Hobsbawm etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, kendisi de Hobsbawm'ı Londra yıllarında tanımış, onun eserlerinin hepsini yakından takip etmişti.

Zafer Bey modern Türkiye'nin, yani kabaca son iki yüz yılın, hemen her dönemi hakkında araştırmalar yapmış, ilgi alanı çok geniş bir entelektüeldi. Örneğin, 1968 kuşağı, Tanzimat düşünce hayatı, Demokrat Parti döneminde tarımsal yapılar gibi çok farklı dönemlere özgü, çok değişik temalara ilişkin akademik bilgi üretebilecek kapasitesi olan bir araştırmacıydı. Ancak kendisinin asıl uzmanı olduğu dönem İkinci Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemleriydi. Muhtemelen bunda biraz hocası Tarık Zafer Tunaya'nın etkisini gözlemlememiz mümkündür. Tunaya gibi Zafer Bey de 1908 Devrimi ve onu izleyen dönemin Cumhuriyet'e giden yolda bir tarihsel laboratuvar olduğunu düşünüyordu. Bu bağlamda o da pek çok tarihçi gibi Cumhuriyet'in Osmanlı'nın ne ölçüde devamı olduğu konusunu sürekli araştırmış, her ne kadar tarihte kopuşlar, sıçramalar olmuş ise de sürekliliğin daha baskın olduğunu eserlerinde hep vurgulamıştır. 1908 sonrası Osmanlısı bir kültürel devrim yaşamış, bu devrim Cumhuriyet'in 1938'e kadar olan dönemine damgasını vurmuştu. Her ne kadar ben kendi adıma bu süreçlerde, özellikle demografik realitelerin baskınlığından yola çıkarak, kopuşun daha önemli olduğunu düşünsem de Zafer Bey'in bu konularda çok dengeli, çok titiz bir duruşu olduğunun hakkını açıkça teslim etmek gerekir. Kopuş/süreklilik meselelerine hem yapısal düzlemde hem mantalite boyutunda, hem sosyoekonomik hem de entelektüel fay hatlarının eşzamanlı farkındalığıyla bakabilen çok az sayıda tarihçiden biridir. İşin ilginç bu sentezci ve çok yönlü zihin yapısı onun özellikle son eserlerinin yazım üslubuna da yansımıştır: Ustalıkla kurgulanmış yapısal analizler neredeyse edebi bir şekilde onun "hikâye etme" tarzının içine yedirilmiştir. Bu anlamda okuyucular, onda tarihsel bağlamın ve yapısal analizin içine sindirilmiş bir *vakanüvis* geleneğinin heyecanlı bir macerasını izler gibidir.

Ülkemiz tarihinde bu süreklilik ve kopuş temalarını en önemli eseri olduğu kabul edilen Türkiye'de *Milli İktisat* kitabında gözlemlemek mümkündür. Bu kitap gerek birincil gerekse ikincil kaynakların zenginliği açısından çok önemli bir eser, Türkiye tarihçiliğine çok önemli bir katkıdır. Türkiye'de finansın, bankacılığın, paranın, kredinin ve enflasyonun tarihini araştırarakların asla göz ardı edemeyeceği bir eserdir. 1908'den 1980'lere kadar Türkiye ekonomisinin gelişimi, devletçi ve karma ekonomik modellerin tarihsel perspektifte anlaşılabilmesi için bugün dahi bu çalışmanın son derece önemli bir referans kitabı olma özelliğini koruduğunu vurgulamak gerekir. Zafer Bey için Jön Türkler'in "milli iktisat" ve "milli burjuva" yaratma girişimleri Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür. Ancak burada şunu da not etmek gerekir ki onun odaklandığı mesele daha çok, Tanzimat'tan beri Batı emperyalizminin çıkarlarına hizmet eden yönetici elitlerin liberal ekonomik politikalara karşı korumacı, kapalı ve milli çıkarların korunmasıydı. Daha çok, dışa dönük korumacı bir politika olarak beliren "milli iktisat" anlayışına vurgu vardı. Bu vurgu elbette önemli olmakla beraber kanımca bu eserde "milli iktisat" politikalarının gayrimüslimlere karşı da içeride önemli bir silah olarak kullanılması gerçeğine değinilmekle beraber, maalesef bu konu gerektiği ölçüde ele alınmamıştır.

“Milli İktisat” kitabının otuz yıl sonra yayımlanan genişletilmiş baskısı ise orijinalinden çok daha zengindir. Bu kitapta, Türkiye’deki bu tarihsel deneyim daha genel bir dünya bağlamı içerisine oturtulur ve küreselleşme dinamikleri açısından da konuya yaklaşılr. Bu örnekte ve nicelerinde görebileceğimiz gibi Zafer Bey sürekli kendisini geliştiren, yenileyen; yeni yaklaşımları, bulguları dikkate alan bir entelektüeldi. Onun bu yönü çok kıymetliydi ve o anlamda zihni hep dinamik, hep gençti. Zafer Bey gibi yeninin ve yeniliğin peşinden koşma azmi, maalesef akademik ve entelektüel dünyada bugünlerde çok az gözlemleyebildiğimiz bir durum.

O, entelektüel ve akademik dünyadaki *Zeitgeist*’ı yakından takip ettiği için araştırma konularını ve tarzını zaman içinde sürekli değiştirir, geliştirir, zamanın ruhuna uyum sağlamaya büyük önem verirdi. Nitekim, 1980’lerin sonlarından itibaren çalışmalarında giderek mikro sosyal tarih diyebileceğimiz konulara el atmıştır. Hırsızların, dolandırıcıların, damak tadının, reklamcılığın, jestlerin, müstehcen halk edebiyatının, fuhuşun, cinsel hastalıkların, evliliğin tarihi gibi konularda Türkiye tarihçiliği için öncü çalışmalara imza attı. Bu noktada şunu söylemek gerekir ki Zafer Hoca hem makro, hem de mikro konulara; hem anlatıya hem de yapısal analize; hem kısa dönemli hem uzun dönemli meselelere vakıf olabilen, ülkemizin yetiştirdiği çok az sayıda tarihçiden biridir. Kanımca bu yönü çok kıymetli çünkü özellikle tarihçiler arasında bu niteliğe son derece az rastlanıyor.

Onun Türkiye tarihçiliğine yaptığı en büyük katkılardan biri de ülkemizde genel olarak kadınların, özel olarak feminizmin tarihinin yazılmasına adeta öncülük etmesidir. Zannediyorum bu konuda kapsamlı bir şekilde birincil kaynakları açığa çıkarma ve bunlar üzerinden Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e meseleyi derinlemesine irdeleme konusunda ilk entelektüel *arkeolojik* çalışmaları yapmış akademisyenlerden birisidir. Pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da onun öncü bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Keza aynı şekilde *Türkiye’de İşçi Sınıfı (1908-1946)* adlı çalışması da emek tarihi açısından bu bağlamda önemli, öncü bir çalışmadır.

Son yıllarında özellikle Kemal Atatürk’ün düşünce dünyasının, onun entelektüel fay hatlarının izlerini sürdüğünü görüyoruz. Örneğin, 2012’de yazdığı *Darwin’den Dersime: Türkiye’de Antropoloji* adlı eseri bu iz sürmenin ete kemiğe bürünmesinin yetkin örneklerinden biridir. Bu kitaptaki amacı Atatürk bağlamında teleolojik amaçlarla yazılmış biyografik tarihçiliğin eleştirisidir. Bir başka deyişle, bugünün sorunsallarını geçmişe yansıtıp oradan “dersler çıkarmak” hedefinin belirlediği bir tarihyografik tutuma yüklenir. Zafer Bey bu önemli eserde, 1930’ların entelektüel dünyasının bizde ve dünyada nasıl şekillendiğini, 1928’de başlayan Kemalizm’in kültür devriminin neden ve nasıl antropoloji üzerinden yürütüldüğünü anlatır. Ona göre yeni Cumhuriyet özellikle Almanya’da Naziler üzerinden gelen ırkçı ve sözde bilimsel iddialara, gizli yürütülen bir ideolojik savaşa karşı, antropoloji gibi prestijli bir bilimsel disiplin üzerinden cevap verme arayışındaydı. Ama aynı zamanda, antropoloji üzerinden serpilip gelişen tartışmaların ülkede bilimin, özellikle de sosyal bilimin gelişmesinde oynadığı rolü vurgular. Daha da önemlisi, okuyucu Türkiye’de 1930’lar öncesinde popüler olan tarihin yerini nasıl arkeolojinin, sosyolojinin yerini ise antropolojinin aldığı hikayesini izler. Öte yandan, bu noktalardan çıkarak bu eser bir yandan da 1930’larda “ırk” sorunsalının etnik değil, antropolojik bir boyutu olduğunu ispatlamaya gayret eder. “Dışlayıcı” olmayan, en azından söylemsel düzeyde “birleştirici” bir milliyetçiliğin döneme damgasını vurduğunun altını çizer. Bunu, antropoloji çalışmalarının Anadolu’da yaşayan herkesi “brakisefal”

gördüğü vurgusundan yola çıkarak yapmaya çalışacaktır ama galiba bu nokta kitabın biraz da yumuşak karnıdır. Her ne kadar bu birleştirici üslubun en azından varlığının bile ne kadar önemli olduğunu Türkiye son 20 yılda yaşanan tecrübelerle idrak etmiş olsa da bu kapsayıcılık/dışlayıcılık sorunsalının farklı alanlarda, değişik hayat pratiklerinde uzun süre tartışılmaya devam etmesi beklenmelidir.

Zafer Bey, Türkiye’de kentlerin sosyal tarihinin yazılması açısından da önemli bir akademisyen. Son kitaplarından *Yeni Hayat*, 1908 ile 1928 yılları arasında İstanbul’un sosyal tarihine odaklanan çok kapsamlı bir çalışma. Ona göre, bu yıllar bir “kültür devrimi”ne sahne olur. Diğer eserlerinde olduğu gibi roman tadında okunan bu eser, çok zengin birincil kaynaklar üzerine bina edilir. Analizler yer yer karşılaştırmalı tarih örneği olmuş; Türkiye’deki gelişmeleri zamanın ruhu içinde ve özellikle de Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı küresel travma bağlamında tartışabilmeyi başarmıştır. İstanbul ve onun elitlerine odaklanan bu eserde okuyucu, sosyal hayatın çok zengin bir panoramasıyla karşılaşır: Aile, cinsellik, kadın, gençlik, eğlence, moda, fuhuş, nüfus meseleleri, salgın hastalıklar, travma ve intihar gibi meselelerin tartışıldığı bu kitap, aynı zamanda okuyucuya derinlemesine bir şekilde zamanın ruhunu resmetmesi açısından önem taşır. Geçmişten hızla kopulduğu bir dönemde “yeni bir hayatın” filizlenmesinin ipuçlarını okuyucuya verir. Ama bu “Yeni Hayat” karşısında geleneksel olan da varlığını sürdürmektedir. Örneğin, İstanbul’un değişik semtlerindeki kadın imajlarının farklılığını göstererek büyük resmin tamamlanmasına çaba gösterir. Kadın ve aile gibi meseleleri farklı boyutlarıyla tartışır ve sekülerleşmenin dinamiklerini ve sonuçlarını bize gösterir.

Zafer Bey gibi pek çok konuda derinlemesine araştırmalar yapan çok üretken bir yazarın tarihçiliğe katkılarını derleyip toplamak çok zor bir iş. İnsan ister istemez seçici olmak zorunda kalıyor. O nedenle, son olarak hocamın popülizm üzerine yazdıklarına değinerek onun tarihçiliğe katkılarını noktalayayım. Onun popülizm konusuna olan merakı 1970’lerin ikinci yarısına kadar uzanır. Kurucularından olduğu *Toplum ve Bilim* dergisinde çıkan “Türkiye’de Solidarist Düşünce: Halkçılık” adlı makalesinden başlayarak hayatının sonuna kadar bu konuyu hiçbir zaman bırakmadı ve nihayet 2013’te *Türkiye’de Popülizm (1908-1923)* adlı çalışmasıyla bu konuda uzun yılların birikimini okuyucularıyla paylaştı. Bilindiği gibi günümüzde de popülizm tüm dünyada sıkça tartışılan konuların başında geliyor. Onun 1908 ila 1923 arasına odaklanan bu çalışması, Türkiye’de popülizmin dinamiklerini anlamak açısından olmazsa olmaz bir katkıdır. Bizde “halkçılık” diye de adlandırılan popülizmin düşünsel evrimini, toplumsal tabanını, Fransa ve Rusya bağlantılarını, solidarizm ve milliyetçilikle ilişkilerini anlamamız bakımından son derece önemli bu eser. Popülizm hiç kuşkusuz Akçura’dan Gökalp’e kadar hemen bütün entelektüellerin ve Atatürk gibi siyasilerin her daim gündeminde olmuş bir ideolojydi. Popülizmin farklı boyutlarıyla ve farklı düşünürlerce tartışılmasının ortaya konması ve tüm bunların tarihsel bağlamları içine yerleştirilebilmesi sahidenden de çok önemli. Ama sanıyorum hepsinden önemlisi de onun bu konudaki birincil, kritik kaynakların önemli bir bölümünü gözümüzün önüne sermesi. Tabii Zafer Bey’in bu kitaptan önce yayımlanan 1930’ların halkçılık, köycülük gibi meseleleri tartıştığı makalelerinin de çok zihin açıcı katkıları olduğunu unutmamak gerekir.

Zafer Bey aynı zamanda pek çok proje hayata geçirmiştir. Özellikle kurumların tarihini yazma konusunda önemli eserler verdi (ve bu sayede galiba tarihçilikten ciddi para

kazanan birkaç kişiden birisi oldu). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, Sümerbank, Akbank, Yapı Kredi Bankası, Milli Reasürans, Anadolu Sigorta ve Borusan gibi kuruluşlar için kurumsal tarih kitapları hazırladı. Ayrıca, pek çok serginin doğrudan doğruya küratörlüğünü üstlendi. Örneğin, Lozan Antlaşması'nın 90. yıldönümü nedeniyle hazırladığı "Lozan'dan Cumhuriyet'e İsmet İnönü" sergisi Türkiye'nin değişik kentlerini dolaştı. Son sergisi "Entelektüel Tarihimizde Kırılma Noktası: Nâzım Hikmet'in Açlık Grevi", Boğaziçi Üniversitesi'nde açıldı.

Son olarak şunu söylemek isterim: Zafer Bey'in aynı zamanda ansiklopedist bir yönü vardı. Kendisi zaten uzun süre Türkiye'nin önemli ansiklopedilerinin çıkmasına birinci elden katkıda bulunmuştur. *Yurt Ansiklopedisi*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* gibi eserlerde onun katkılarını görmek mümkündür. Dolayısıyla bir yandan ampirik yönü diğer taraftan analitik zekâsı çok gelişkin nadir tarihçilerdendi.

Onun en önemli özelliklerinden biri kendisini sürekli geliştirmesiydi. Hep yeninin, ilginç olanın peşinde koşan bir yönü vardı. Son günlerine kadar da zihni her zaman olduğu gibi parlaktı. Ve eminim yaşasaydı çok önemli başka çalışmalara da imza atacaktı.

Çok sosyal birisi gibi görünmesine rağmen aslında içe dönük yaşayan, yalnızlığı seven bir insandı. Hiç durmadan okumak ve araştırmak, yorulduğunda ise klasik müzik dinlemek ve gitar çalmak onu çok mutlu eden şeylerdi. Ayrıca, pek az insanda olan müthiş bir espri yeteneğine sahipti. Kendisine bazen Enstitü'de takılır, onu eleştirirdik; ama o, hep yüce gönüllülüğüyle bize takılarak, espriler yaparak karşılık verirdi. İddialı, ama aynı zamanda mütevazı bir insandı!

Onu sahiden çok özleyeceğiz! Zafer Bey gerçekten yeri çok zor doldurulabilecek bir entelektüel, seçkin bir akademisyendi! Aramızdan ayrılışıyla Türkiye entelektüel hayatı hiç kuşkusuz çok şey kaybetmiştir. Ama o her zaman eserlerinde ve hatıralarımızda yaşayacak. Hocam, ağabeyim ve dostum Zafer Toprak'ın anısının önünde en derin sevgi ve saygılarımla eğiliyorum.